

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

Utvrde Klisa, Kalnika, Medvedgrada i Gradeca sredinom 13. stoljeća

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Silvija Pisk

Student: Marko Čavlina

Zagreb, prosinac 2013.

SADRŽAJ:

1. Uvod	3.
2. Kalnik	9.
2.1 Mali Kalnik	13.
3. Klis	16.
4. Medvedgrad	23.
4.1. Kaptolska južna kula	26.
4.2. Biskupski Medvedgrad	29.
5. Gradec	32.
6. Zaključak	37.
7. Bibliografija	39.

1. Uvod

Početak 13. stoljeća u sukob sjevernog i južnog kineskog carstva umješali su se nomadski narodi porijeklom iz mongolskih stepa te zavladao azijskim svijetom skršivši otpor gradova i država koje su im se našle na putu. Džingis kan, koji je zapovijedao Mongolima, je u malo više od dvadeset godina uspostavio Carstvo koje se protezalo na više kontinenata. Godine 1213. zaobišao je Veliki kineski zid, ali, iako je zauzeo Peking, nije uspio ugušiti otpor na jugu Kine pa se okreće na Zapad i pokorava područja od Turkeстана do Afganistana. Prije osvajanja teritorija Rusije i Poljske zauzeli su istočnu Perziju, Gruziju i povolške Bugare, a kasnije stigli sve do Jadrana.¹

Do 1222. godine vlada čitavom Perzijom i svim krajevima do Inda, a kada se vraća u prijestolnicu njegovi vojskovođe nastavljaju pohod po Europi i proganjaju Kumane između Dona i Dnjepra. Kuten, kumanski vođa, traži pomoć u Kijevu i Černigovu gdje se sprema zajednički otpor. Sukob na rijeci Kalki, prvi sraz Rusa i Tatara, završava potpunim porazom europske vojske i tek vijesti iz Kine o smrti Džingis kana privremeno zaustavljaju daljnja osvajanja Europe. Nasljednik Džingis kana Ogotaj osvaja čitavo kinesko carstvo, a Batu-kan i njegovi sinovi nastavljaju pohod po Europi s 30 000 ljudi. Porazili su baškirske Ugre i Bugare na Volgi, prešli Volgu i nastavili preko Rusije (1238.), Rjazana, Moskve, Novgoroda i razbili kumansku vojsku na ušću Volge. Tatari zatim prelaze Dnjepr i Haličem te dolaze na ugarsku granicu gdje Belin prihvata Kumana smatraju *casus belli*.²

O olakom zanemarivanju glasina o tatarskoj opasnosti koje su se u Ugarskoj javile oko Božića 1240. izvještava varadinski kanonik Rogerije u svojem djelu "Carmen miserabile" u kojem opisuje svoja iskustva jednogodišnje vlasti Tatara u Ugarskoj. On piše kako je prevladalo uvjerenje da vijesti nisu ozbiljne, a ako jesu, da su za njih odgovorni samo Kumani kojih je oko 40 000 u bježanju od tatarske odmazde zaklon našlo u Ugarskoj i Beli IV. koji ih je naselio u svojoj zemlji. Čak ni kraljevski vitezovi ne vjeruju kralju i njegovim upozorenjima da budu spremni na opasnost, sve do ožujka

¹ Goldstein 2007, 75.

² Klaić 1976, 319.

1241. kada palatin Dionizije javlja da su mu Tatari potpuno porazili snage, ali tada je već bilo prekasno.³

Izvori koji govore o Tatarima spominju da su imali čvrste oklope od bikovske kože složene poput ljuskica, željezne ili kožnate kacige te zavinute mačeve. Tobolce i lukove nosili su o pasu „na vojnički način“, a strelice su im bile vrlo dugačke, sa šiljkom od željeza, roga ili kosti. Spominju se i njihovi mali i snažni nepotkovani konji na kojima sigurno jašu i po stjenovitom terenu.⁴ Prednost Tatara sastojala se od čvrste nomadske organizacije vojske koju Europa nije vidjela od ugarskih provala, a Ugri su je sami kroz prihvaćanje feudalizma za par stoljeća zaboravili. Tu su im od velike pomoći mogli biti Kumani, kao što se to pokazalo na primjeru Mameluka, potomaka Kumana koji su nekoliko stoljeća ranije pobjegli u Egipat i tamo s vremenom osnovali svoj Sultanat. Mameluci su imali profesionalnu konjaničku vojsku koja je u višemjesečnom ratu uspjela izbaciti Tatare iz Sirije, upravo zahvaljujući očuvanim stepskim tradicijama svojih kumanskih predaka.⁵ Ljubomora plemstva kojem se nije svidjelo naseljavanje Kumana i jačanje kraljeva utjecaja spriječili su suradnju. Organizirali su ubojstvo njihovog vođe Kotena netom pred bitku na rijeci Šaju, pa ogorčeni Kumani uz pljačku i palež bježe iz Ugarske prema Bugarskoj.

Zbog toga se niti jedna feudalna vojska u Europi nije mogla suprotstaviti Tatarima, pogotovo ne ugarska vojska Andrije II. i Bele IV. koji nisu imali čvrstu kontrolu nad svojim plemstvom. Bela IV. je vraćanjem kraljevskih zemalja pod svoju vlast vratio i jedan dio vojnika, ali to je bio najsiromašniji sloj. U bojnom poretku nije postojalo discipline, velikaši su priželjkivali kraljev poraz i time slabljenje njegove moći, te tako razjedinjeni 11. travnja 1241. trpe katastrofalan poraz od Tatara na rijeci Šaju. Tom prilikom poginula su oba ugarska metropolita – kaločki i ostrogonski, kao i ugarski palatin, meštar templara za Ugarsku i Hrvatsku, te naknadno u Čazmi od zadobivenih rana umire i kraljev brat, herceg Koloman.⁶

Tatari ipak nisu postigli svoj glavni cilj: pogibiju ili zarobljavanje neprijateljskog vladara, koji pred njima bježi sve do obale Jadrana. U tatarskom progibanju Bele IV.

³ Rogerije 2010, 47.

⁴ Kampuš i Karaman 1994, 30.

⁵ Sardelić 2013, 167.

⁶ Nikolić 2012, 36.

najteže su stradala otvorena naselja, dok pljački odolijevaju samo utvrde koje Tatari nisu imali vremena izgladnjivanjem natjerati na predaju, niti su zbog potrebe za brzinom sa sobom mogli vući opsadne sprave pomoću kojih bi nadvladali bedeme. Napadači razdvajaju vojske, Batu-kan pljačka po Ugarskoj, a Kadan-kan pokušava uhvatiti Belu koji dolazi sve do Splita, Klisa, Trogira i susjednih jadranskih otoka. Tatari ostaju u Dalmaciji čitav ožujak, ali osujećeni zidinama te Belinim bjegom na otok preko puta Trogira ne mogu obaviti svoju zadaću, te na vijest o smrti Ogotaja odlaze kako bi Batu-kan pokušao zauzeti mjesto nasljednika.

Tatarskom provalom najteže je izrabljena istočna Ugarska, gdje su godinu dana bili na vlasti. Slavonija je poharana uglavnom oko “vojničke ceste” kojom je bježao Bela, i uz koju su ga gonili Tatari. Morali su se povući ispod Kalnika koji im je uspješno odolijevao, ali biskupski Zagreb nije imao zaštitnih zidina pa je potpuno opustošen. Ova katastrofa ukazala je Beli na sve slabosti njegova kraljevstva, a pošto sam ne raspolaže materijalnim sredstvima potrebnima za hitnu izgradnju brojnih utvrda i utvrđivanje naselja, sada plemstvu prepušta dotada vladarsku povlasticu gradnje utvrda. Uz pomoć plemstva, Crkve i građanstva podiže utvrđenja diljem zemlje kako bi se mogao oduprijeti očekivanom povratku Tatara. Zagrebački nadbiskup gradi Medvedgrad, a kralj dodjeljuje Zlatnu bulu kako bi se utvrdio slobodan grad Gradec na brdu Griču, preko puta biskupskog Kaptola.⁷

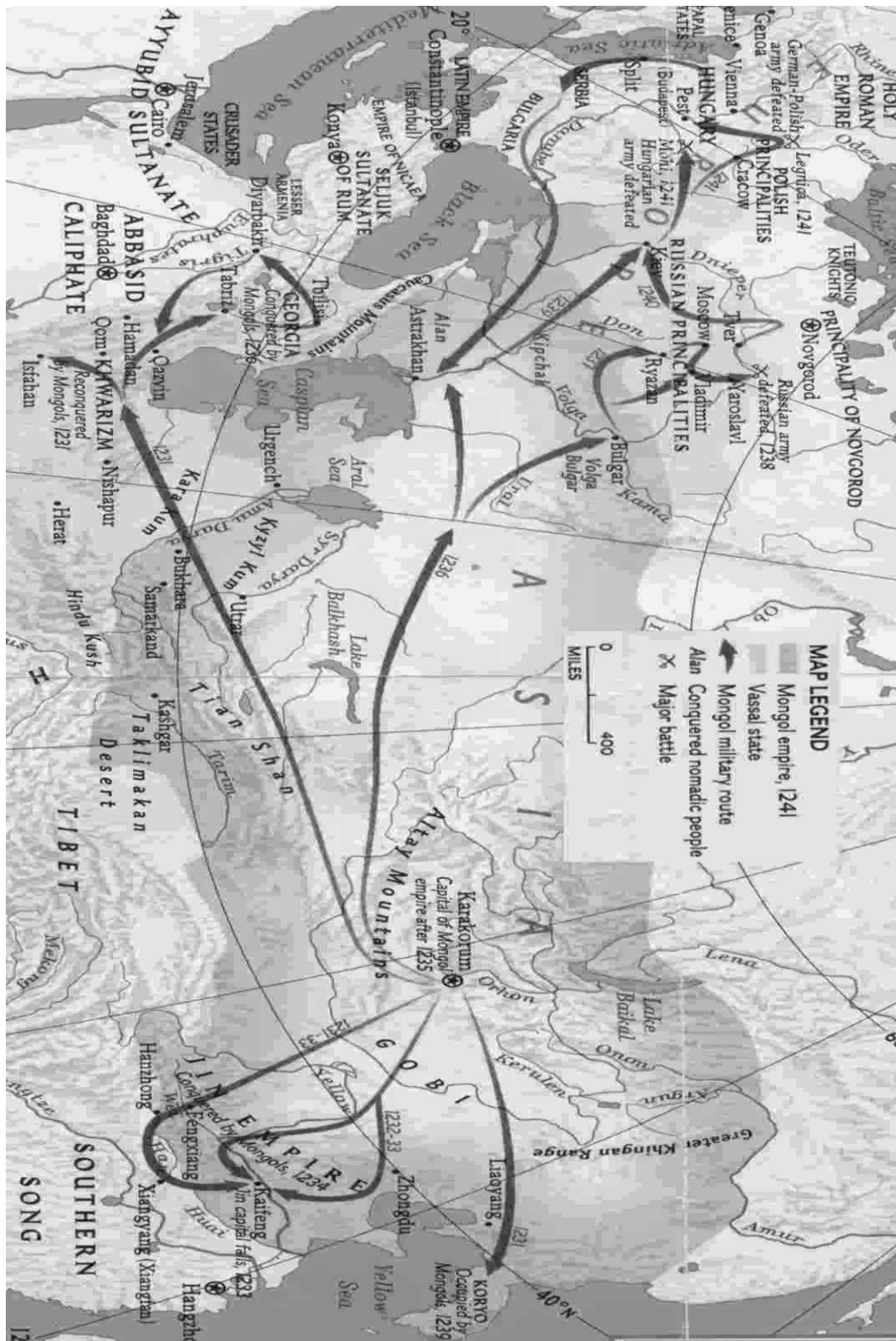
Upravo tatarska provala dala je snažan poticaj ne samo izgradnji novih utvrđenja, nego razvoju i napretku u tehnici njihove izgradnje, jer upravo su se utvrde poput Kalnika u Slavoniji i Klisa u Dalmaciji, te gradovi opasani kamenim zidinama poput Splita i Trogira pokazali kao najefikasnije sredstvo borbe s nomadskim napadačima.⁸ U ovom radu neće se baviti općom poviješću utvrda iz naslova, već će se obraditi stanje Kalnika i Klisa i njihova uloga u obrani od Tatara, te značajke utvrđenja Medvedgrada i Gradeca, građenih nakon tatarskog odlaska.⁹ Zbog nejednake obrađenosti utvrda u dostupnoj literaturi nužno dolazi i do nejednakosti u ovom radu. Dok je Medvedgrad vrlo detaljno

⁷ Klaić 1976, 318-323.

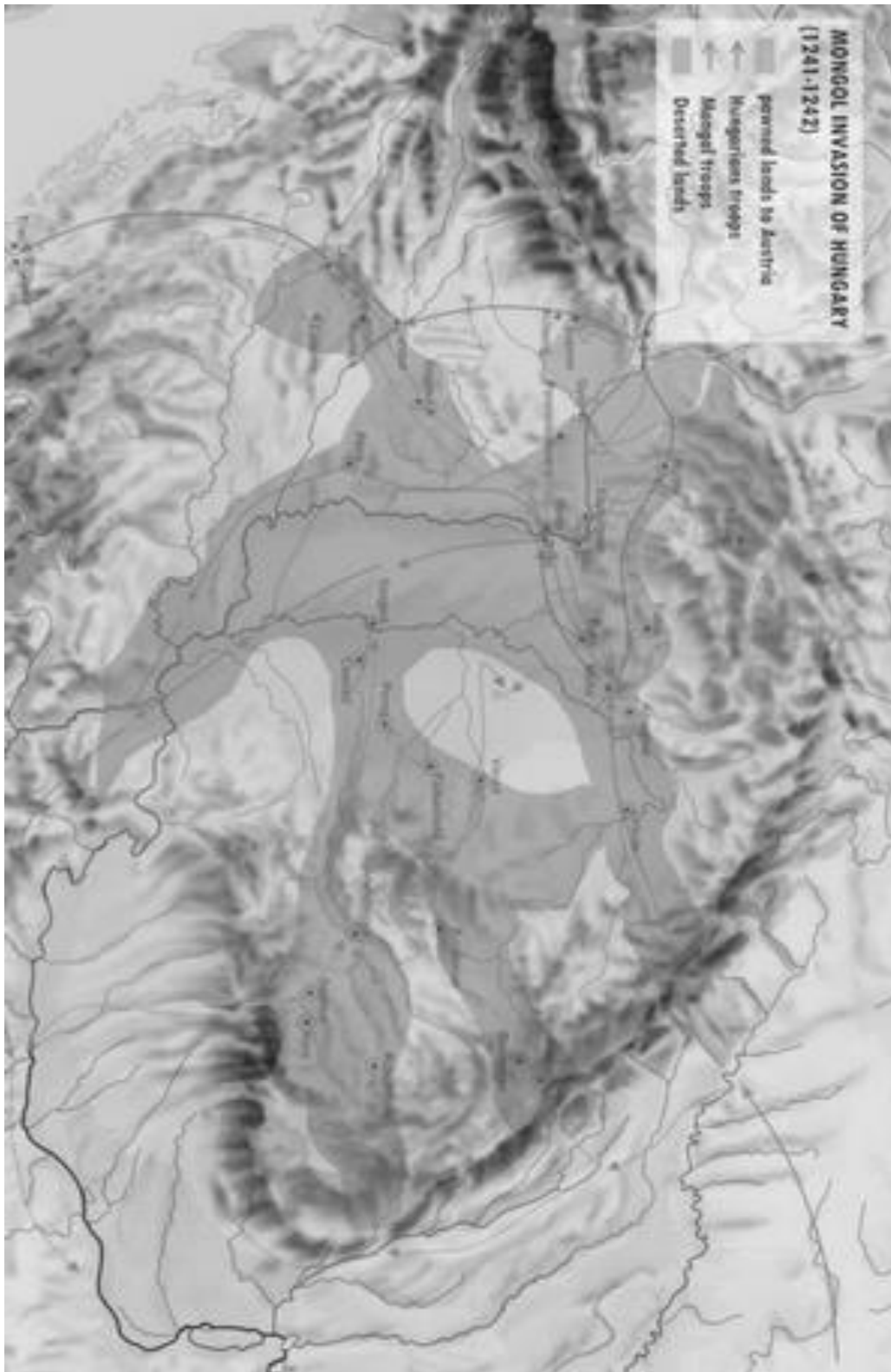
⁸ Nikolić 2012, 36.

⁹ O vremenu gradnje Medvedgrada postoje različita stajališta, te se smještanje gradnje nakon odlaska Tatara dovodi u pitanje iz više razloga. Više o toj problematici vidjet ćemo u poglavlju koje se bavi samim Medvedgradom.

obrađen s povijesnog, arheološkog i povijesno-umjetničkog stajališta, o Klisu iz 13. stoljeća znamo vrlo malo. Dijelom je to posljedica burne kasnije povijesti Klisa, koja je zahtijevala brojne popravke i preinake utvrđenja kako bi se oduprlo napretku u tehnologiji ratovanja, ali dijelom i manjku zanimanja za to područje hrvatske povijesti.



Karta preuzeta s <http://home.tiscali.nl/~t543201/web-mongol/mongol-maps/mongol-kaart2.jpg> prikazuje kretanje Tatara (Mongola) u osvajanju Europe i Azije.



Karta preuzeta s <http://www.slovak-republic.org/pictures/historical-maps/mongol-invasion-1241.png> prikazuje smjerove kretanja Tatara u osvajanju Ugarske.

2. Kalnik

Izvornih isprava o utemeljenju dviju tvrđava imenom Kalnik nema. Najranije se spominje 1217. *terra Kemluk*¹⁰, a Veliki Kalnik tek nakon odlaska Tatara 1243., kada ga Bela IV. spominje kao *castrum nostrum Kemluk*¹¹. Prema legendi kralj se sklonio u utvrdu u kojoj je ubrzo zbog tatarske opsade zavladao glad. Kralja i posadu spasili su lokalni seljaci koji su noću u utvrdu bacali grane pune zrelih šljiva i tako ih prehranili. Tatari su uvidjeli da opsadom neće zauzeti utvrdu pa su odustali, a kralj je seljacima podijelio plemenitaške titule koje su potvrdili naknadni vladari.¹² Veliki Kalnik smješten je nedaleko od samog vrha Kalnika, na položaju s kojeg se kontrolira put koji prelazi kalničku goru te lako nadzire sav okolni prostor, osobito prema jugu i jugoistoku. Nalazi se na strmoj stijeni zvanoj Vuklenac za koju imamo arheološke nalaze koji pokazuju da je služila u obrambene svrhe još u prapovijesti.¹³

Ivan Kukuljević Sakcinski proučavao je Veliki Kalnik te je došao do zaključka da je donji, urušeni dio utvrde mlađi, a gornji dio utvrde stariji.¹⁴ Istraživanja nisu potvrdila njegova mišljenja da je stariji dio utvrde još iz rimskih vremena, a da je utvrda građena i u vrijeme narodnih vladara. Na tom lokalitetu nalazila se neka utvrda, ali pronađeni ostaci su iz kasnijih razdoblja, a samo gornji dio je sagrađen u srednjem vijeku. Dio građevine nastao je kao pokušaj prenamjene utvrde u dvorac. Unatoč tome što je povremeno bio boravište kraljica i kraljeva, stari dio utvrde bio je veoma malen.¹⁵

Veliki Kalnik je heterogena i razvučena građevina koja je nastajala kroz nekoliko stoljeća, oblikovana prvenstveno prema terenu i obrambenoj funkciji, a tek onda za ugodu boravka. Najviši dio utvrde je mali poligon izgrađen na uskoj stijeni, za koju je Szabo zaključio da su je graditelji premostili drvenim gredama, ali zidovi su u međuvremenu gotovo u potpunosti nestali. U blizini se trebala nalaziti kapelica, koja je

¹⁰ Codex diplomaticus 3, 154.

¹¹ Codex diplomaticus 4, 191.

¹² Žulj 2006, 167.

¹³ Nadilo 2004, 379.

¹⁴ Kukuljević Sakcinski 1859.

¹⁵ Nadilo 2004, 380

po predaji bila posvećena sv. Katarini.¹⁶ Uski hodnik povezuje taj najviši dio s glavnom zgradom, četvrtastom kulom, a nekada je možda služio i kao veza s višim katovima koji više nisu očuvani.¹⁷

Ta krupna četvrtasta kula bila je glavni smještajni prostor i u svoje vrijeme dominirala je gradom. Sudeći po debljini zidova mogla je biti viša od očuvanog dijela jer se snažni upornjaci ne bi radili samo za ukras. Otvori su u niskim dijelovima kule uski, između prozora i strelnica, malih polukružnih nadvoja, dok su u višim katovima otvori velikih prozora što nas upućuje da su oni bili boravišni prostor. Nije sačuvano ništa arhitektonske plastike viših katova kule, ali znamo da su sipralne kamene stube bile preraskošne za samo vojničku posadu.

Ispod kule nalazila se poprijeko postavljena, izdužena i vjerojatno niska građevina, a u podnožju nešto razvedeniji obrambeno-ulazni sustav s manjim zgradama i prolazima nalik uličicama, te temeljima dvorske kapele.¹⁸ Palas Velikog Kalnika, tj. glavna boravišna zgrada, do nas je došao znatno okrnjen, ali očuvani su jastučasti klesanci koji su ojačavali uglove snažnih zidova kvadratnog tlocrta. Takve jastučaste klesance susrećemo još i na Medvedgradu. Ulaz u palas se nalazi u prizemlju, gdje je na dnu prostora očuvano vretenasto stubište kojim se dolazilo na katove. Skoro polovicu prizemlja zauzima stijena koja se skroz do stropnog grednika izdiže prema sjevernom zidu. Kat ima jednu prostoriju s dva velika prozora sa sedilijama, ali kameni prozorski okviri nisu očuvani. Zaključujući prema veličini otvora u zidu to su morali bit takozvani "češki" prozori s kamenim šprljcima. Po ostacima drugog kata možemo samo zaključiti da se na sjevernom pročelju nalazio konzolno istaknut zahod.¹⁹ Drveni podovi s prvog kata bili su dijelom uglavljeni u rupe, a dijelom položeni na konzole. Ti detalji navode na zaključak da je utvrda građena upravo pred tatarsku provalu. Ostali dijelovi utvrde su ostaci kasnije dizanog dvorca koji se sasvim urušio, ali je znatno prostraniji od osnovnog

¹⁶ Szabo 2006, 95.

¹⁷ Nadilo 2004, 380.

¹⁸ Balog 2003, 36-37.

¹⁹ Miletić 2012, 221.

dijela utvrde.²⁰ Szabo opisuje stariju litografiju koju nije prenio, a koja prikazuje zid daleko pred utvrdom i tragove iskopanog jarka.²¹

Nakon smrti Bele IV. Veliki Kalnik mijenja mnoge vlasnike, ali mu važnost opada s prestankom osmanlijske opasnosti.



Autor gornje fotografije je Ivan Standl, koji ju je 1870. objavio u izdanju Fotografijske slike iz Hrvatske, a preuzeta je s <http://arhinet.arhiv.hr/DigitalniArhiv/IvanStandl/Kalnik.htm>

²⁰ Nadilo 2004, 381.

²¹ Szabo 2006, 96.



Fotografija prikazuje Kalnik u današnjem stanju, a preuzeta je s http://web.studenti.math.pmf.unizg.hr/~valena/Stari_Grad_Kalnik.JPG.

2.1. Mali Kalnik

Prikladno imenu, Mali Kalnik bio je malena utvrda, vjerojatno ovalnog perimetra s istaknutom ulaznom kulom. Ponekad je bio dio istog vlastelinstva kao i Veliki Kalnik, a ponekad vlastelinstvo za sebe.²² Već 1240. kao prvi vlasnik navodi se plemić Maladurić koji se, navodno, za tatarske provale pobunio protiv Bele IV. zbog čega mu kralj po ponovoj uspostavi svoje vlasti oduzima Mali Kalnik i daje ga vlasnicima Velikog Kalnika, braći Filipu i Deteriku Bebeku.²³

Nalazi se 6 kilometara zapadnije od Velikog Kalnika, na hrptu strme i teško pristupačne klisure iznad sela Deklešinec.²⁴ Pristup mu je moguć jedino sa zapada uskom kozjom stazom po stjenovitom hrptu. Danas su vidljivi tek ostaci ulazne kule, skošena pojačanja njezina zapadna pročelja koja su dodana naknadno. Sve ostalo urušilo se niz veliku strminu brda na kojemu je sagrađeno.²⁵ Utvrda je građena na dva kata, donji dio osvjetljavaju uski gotički prozori, a gornji široki s gotičkim prozorskim križem. Gornje prostorije su se vjerojatno mogle i grijati. Glavno defanzivno svojstvo utvrde je prije svega bio njezin nepristupačan smještaj.²⁶

Nekada visoka ulazna kula, koja je još u Szabovo doba stajala u punoj visini²⁷, građena je vrlo sitnim lomljencem i klesancima koji su ojačavali uglove.²⁸ Uloga ulazne kule je osiguravanje najosjetljivijeg dijela utvrde – njezina ulaza. Kroz njezino prizemlje se ulazilo u jezgru utvrde.²⁹ Najbolje je očuvan sjeverni zid debljine 76-78 cm koji je s vanjske strane očuvan u visini oko 5 m, a s unutrašnje 1,2 m. Vidljivi su tragovi jednostavnog otvora s klinastom nišom, s unutarne strane širine 86 cm, a s vanjske najviše dvadesetak cm. Po Pilarovom tlocrtu površina prizemlja kule je 5,2x5,6 m, a veličina unutrašnjeg prostora 3,5x4,3 m. Nisko smješten sa svake strane ulaza, unutar skošenog pojačanja zida nalazi se je po jedan otvor namijenjen obrani i kontroli vrata. Po

²² Balog 2003, 37.

²³ Nodilo 2004, 382

²⁴ Nodilo 2004, 382

²⁵ Miletić 2012, 308-309.

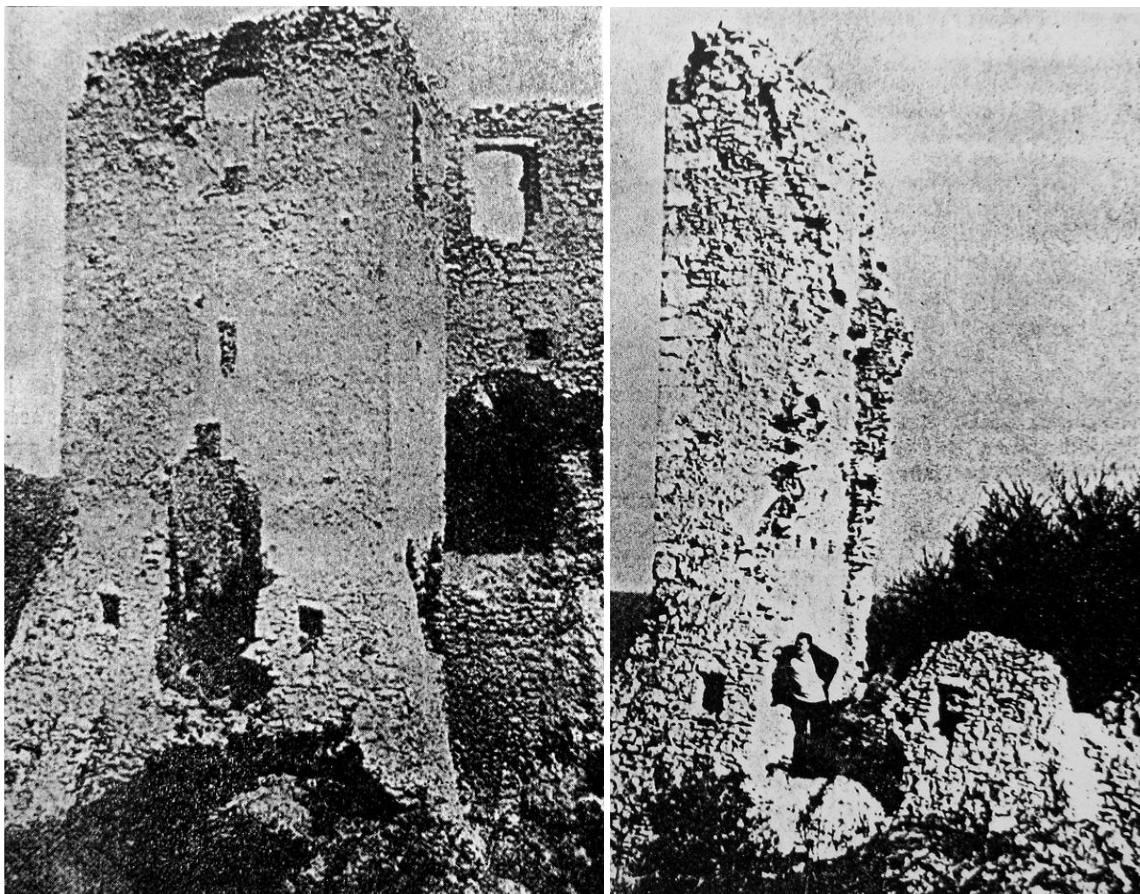
²⁶ Nodilo 2004, 382

²⁷ Szabo 2006, 83.

²⁸ Miletić 2012, 309.

²⁹ Miletić 2012, 296.

visini ulaza i obliku terena ispred kule možemo tvrditi da se u nju ulazilo preko pokretnog mosta, s doljnjim otvorom u osi ulaza u funkciji mehanizma za podizanje mosta. Ulazna kula Malog Kalnika jedna je od najmanjih zidanih u kontinentalnoj Hrvatskoj, sa zidovima koji su isto tako među najtanjima, debljine od 75 do 80 cm, čime odgovaraju ostacima kapele sv. Katarine na Velikom Kalniku.



Mali Kalnik 1910., preuzeto s <http://kulturnapatrola.blogspot.com/2011/07/mali-kalnik.html>.



Današnje stanje Malog Kalnika preuzeto s <http://3.bp.blogspot.com/-HH5TmqG-ALw/TjReHtURzqI/AAAAAAAAAas/NuTI8TDQul4/s1600/mali+kalnik+%25282%2529.JPG>.

3. Klis

Utvrda Klis je jedna od najistaknutijih utvrda u Hrvatskoj, s veoma značajnom ulogom zbog svojeg strateškog smještaja. Nalazi se na nepristupačnoj hridini između istočnih padina Kozjaka i zapadnih padina Mosora. Zahvaljujući takvoj lokaciji ona kontrolira prapovijesni prometni pravac kojim se prelazi s obale u Dalmatinsku Zagoru, Liku i Bosnu i obratno. Početkom 1. stoljeća nove ere rimska vojska taj stari put pretvara u pravu onodobnu cestu kojom se iz Salone ide u unutrašnjost Ilirika.³⁰

U rimsko doba bila je poznata pod imenom Kleisa te je kao predstraža Salone zauzeta od Avara i Slavena koji su na prevaru osvojili utvrdu i poubijali posadu, vjerojatno 614. godine. Tada se i prvi put spominje u nekoj ispravi.³¹

Marija, žena Bele IV. se s njihove dvije kćeri radije sklonila u Klis nego u Split. Obje su im kćeri umrle u Klisu kojeg su Tatari opsjedali misleći da je kralj u utvrdi, no on je već s kraljicom i ostalom djecom bio u Trogiru, a obranu Klisa povjerio je županu Brativoju i knezu Butku Julijanovu.³² Saznavši da se kralj ne nalazi u utvrdi Tatari odustaju od opsade Klisa te se spuštaju do Trogira kojem ne mogu prići zbog dubine mora. Tako je i Klis odigrao značajnu ulogu u dramatičnim događanjima koja su potresla Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo za vrijeme provale Tatara.³³

Uz samu se utvrdu postupno formirala varoš, slijedeći tipičan razvitak slično smještenih utvrda diljem Europe i srednjovjekovne Hrvatske. Već u 13. stoljeću tvrđava i varoš čine općinu – *communitas Clisae*. Podgrađe je ispod južne strane utvrde bilo ograđeno suhozidinom, ali to se nije pokazalo kao uspješno utrošen napor pošto je u svakom, i najmanjem sukobu bivalo opljačkano i porušeno. Na zaravni zvanoj Megdan gdje su po narodnoj predaji okršaje imali Turci i narodni junaci, nalazila se karantena.³⁴

Klis se sastoji od dva dijela. Zapadni, niži dio se nalazi pod brdom Greben koje ga nadvisuje sa sjevera. Istočni, viši dio se ističe okruglom kulom Oprah, te nije u okolici imao brdo koje bi bilo više od nejga. U njemu je bio smješten i zapovjednik utvrde. Jedini

³⁰ Rapanić 1996, 5.

³¹ Nadilo 2001, 606.

³² Listeš 1998, 20.

³³ Klaić 1976, 321.

³⁴ Rapanić 1996, 17.

se ulaz u utvrdu nalazi na zapadnoj strani. Voda je dopremana iz nekoliko izvora koji su se nalazili u blizini, a za vrijeme opsada od presudne je važnosti bio najbliži izvor zvan Sveta tri kralja.

Na žalost ne znamo puno o prijašnjim izgledima utvrde. Nisu sačuvani ostaci najstarije utvrde, koja se najvjerojatnije nalazila na najvišoj istočnoj strani hridine, jer su naknadne pregradnje u uskom i izduženom prostoru drastično poništavale sve prijašnje tragove. Najstarijom utvrdom o kojoj imamo posredne izvore vjerojatno se koristio knez Trpimir, jer je u njegovo vrijeme još bila očuvana.

U današnjoj su tvrđavi na Klisu sačuvane uglavnom građevine iz mletačkog i austrijskog razdoblja. Tvrđava ima tri zidom odijeljena segmenta, svaki s posebnim ulazom. Glavni ulaz su dvadesetih godina 19. stoljeća izgradili Austrijanci, na mjestu starijeg ulaza iz mletačkog razdoblja. S lijeve strane nalazi se ulazno utvrđenje koje Mlečani grade u prvoj polovici 18. stoljeća te još i tzv. položaj Avanzato koji su podigli još sredinom 17. stoljeća a koji je do sredine 18. stoljeća više puta obnavljan. Uski nadvođeni hodnik, zvan kaponera ili kazamata, nalazi se u prizemlju bedema.

Drugi ulaz je nekadašnji srednjovjekovni ulaz u utvrdu, ali je teško oštećen 1648. u opsadi. Mlečani ga nakon opsade obnavljaju, a Austrijanci preuređuju 1820-ih. Oprah kula nadzire drugi ulaz uz sjeverni zid te je najvažnije srednjovjekovno utvrđenje zapadnog dijela kompleksa. Godine 1355. se spominje po prvi put (tu bi bilo dobro navesti izvor, javim ako je u codexu), a Mlečani je nekoliko puta popravljaju i nadograđuju novim i nižim kruništem. U blizini tog ulaza je i topnička vojarna koju Austrijanci grade u prvoj polovici 19. stoljeća. Do danas je sačuvano samo prizemlje, jer je 1931. porušen gornji kat.

Treći je ulaz isto nastao u srednjem vijeku, a čuva ga bočna kula sagrađena sredinom 18. stoljeća. Stara barutana nastala je početkom 18., spremište oružja sredinom 17. stoljeća, kada i Providurov stan, tj. Kneževa kuća. On je podignut na temeljima najstarijih zgrada iz razdoblja hrvatskih vladara i kasnijih kliških knezova. Austrijanci popravljaju ovu zgradu i u nju smještaju zapovjedništvo utvrde i inženjeriju. Na najvišoj točki utvrde je nova barutana, sagrađena 1820-ih.

Godine 1537., nakon što su osmanlije osvojile Klis, na mjestu starokatoličke crkvice dižu kvadratičnu džamiju s poluloptastom kupolom i minaretom, koju pak Mlečani odmah nakon oslobođenja Klisa 1648. godine prekrštavaju u crkvu sv. Vida.

Klišku tvrđu nemoguće je u cjelosti definirati zbog njezinih brojnih preuređenja pa čak i prenamjena. Ova velika utvrda nekada je imala funkciju zamka, čak je bila i vladarsko sjedište. Kasnije preuzima izgled utvrde tipa krak te naposljetku posve prevladava samo strateško-obrambena funkcija, posve zanemariivši stambeno-boravišnu.³⁵

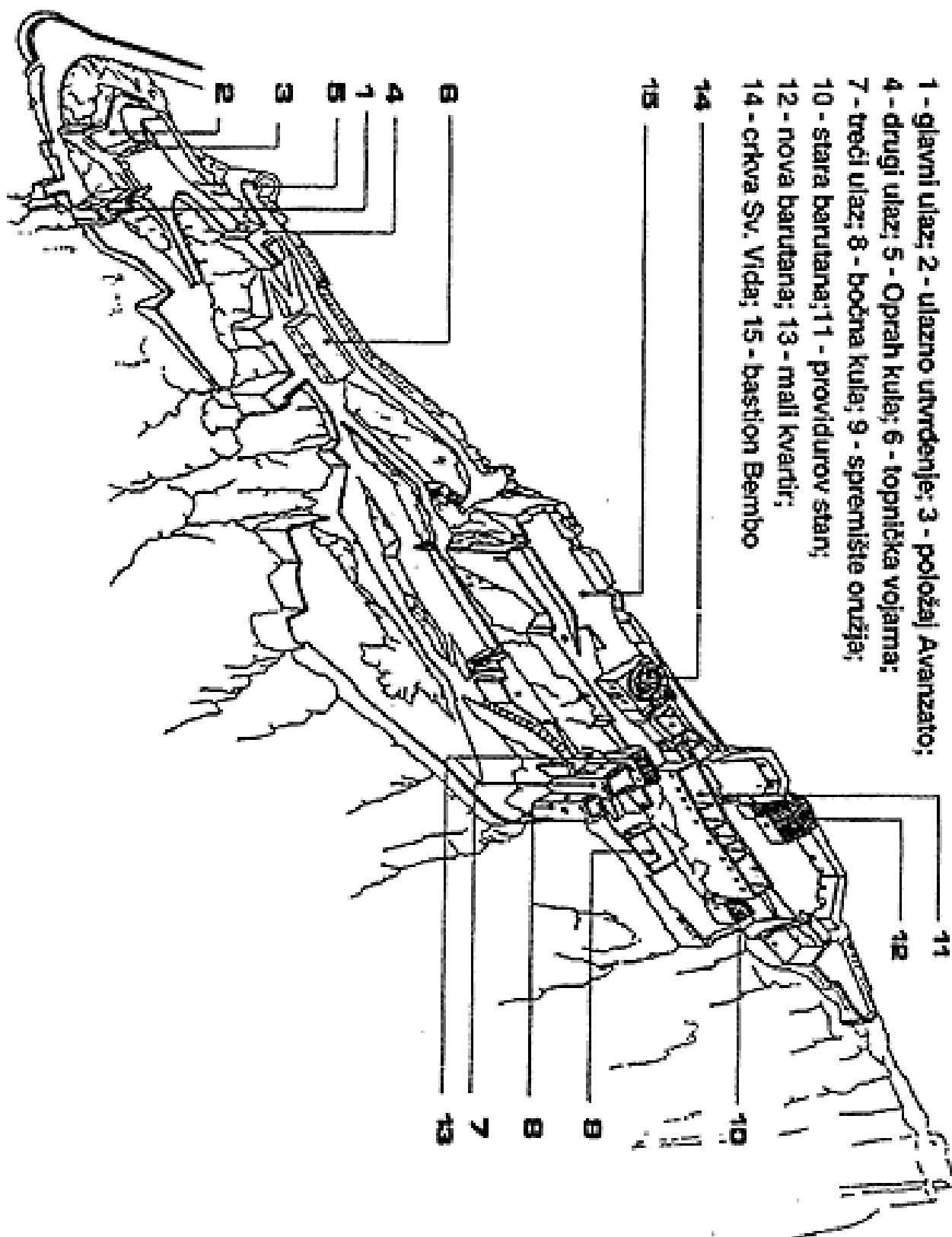
Godine 1704. nizozemski izdavač Pierre Morter objavljuje veliku mapu bakroreza s prikazima dalmatinskih i talijanskih gradova. U tom skupu nalazi se i jedna trodjelna karta Klisa, sastavljena od dvije vedute i tlocrta utvrde. Prva veduta prikazuje Klis pod Mletačkom upravom, nakon oslobađanja u Kandijskom ratu 1648., druga utvrdu i naselje dok su još bili pod upravom Osmanskog carstva, a tlocrt ilustrira zidove i kule nakon mletačke obnove.³⁶



Suvremeni pogled na kulu Oprah preuzet s http://www.dalmatia.hr/media/k2/items/cache/391d45802a606be64095bd7b66c67316_XL.jpg.

³⁵ Nadilo 2001, 605-611.

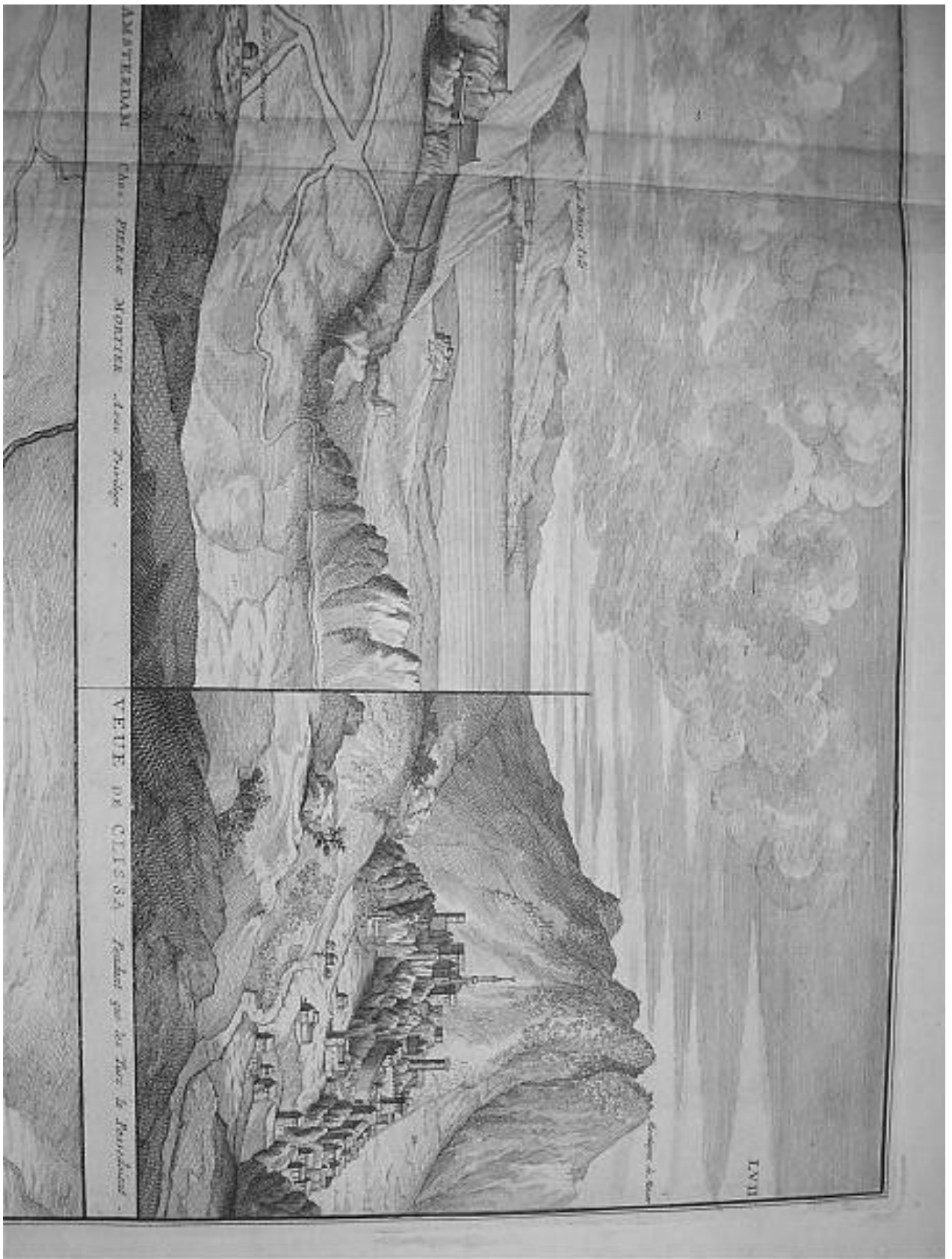
³⁶ Antikvarijat Biblos, <http://antikvarijat-biblos.hr/klis-proizvod-583/> (posjet 22. prosinca 2013.)

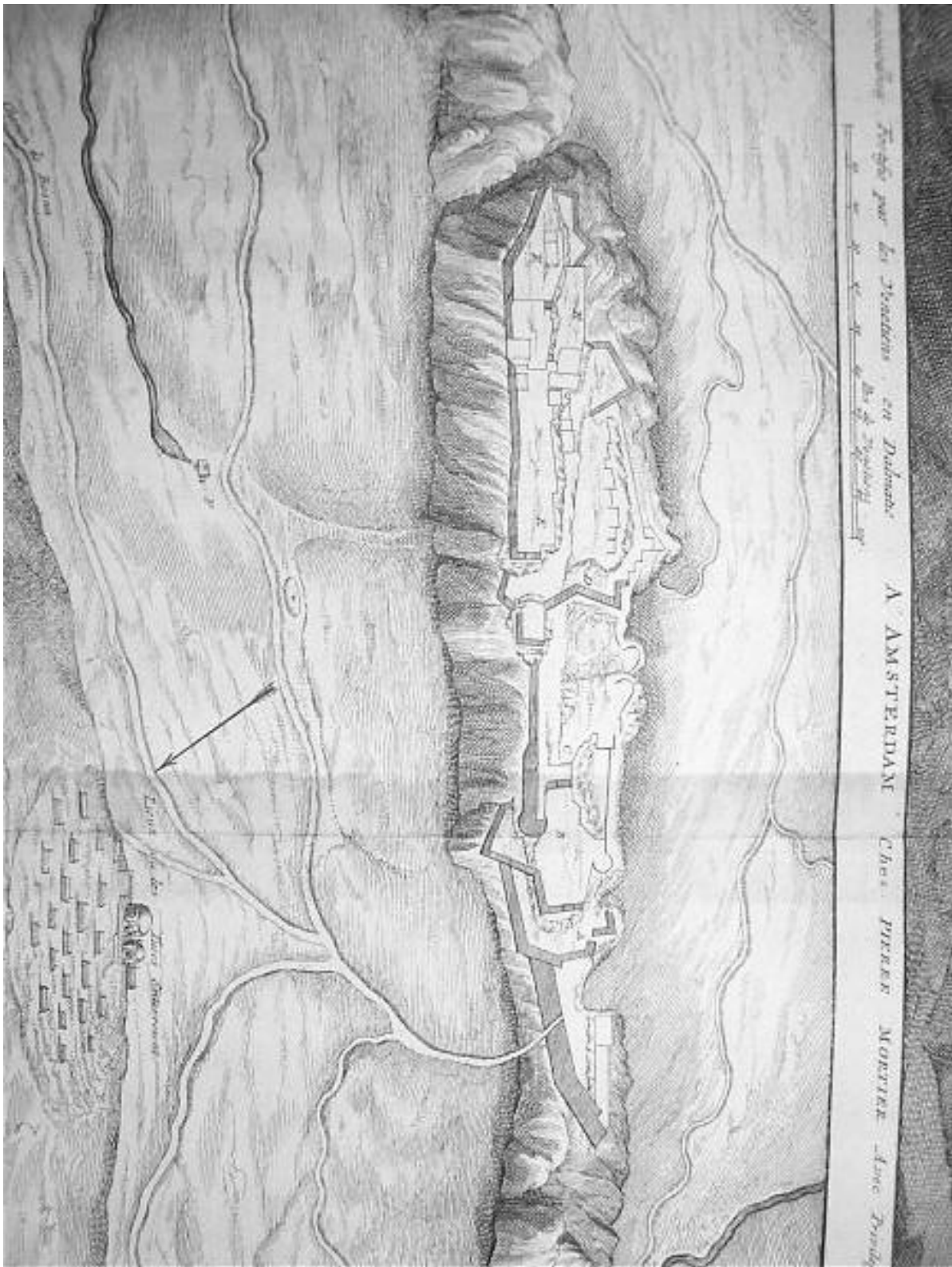


- 1 - glavni ulaz; 2 - ulazno utvrđenje; 3 - položaj Avanzato;
- 4 - drugi ulaz; 5 - Oprah kula; 6 - topnička vojarna;
- 7 - treći ulaz; 8 - bočna kula; 9 - spremište oružja;
- 10 - stara barutana; 11 - providurov stan;
- 12 - nova barutana; 13 - mali kvartir;
- 14 - crkva Sv. Vida; 15 - bastion Bembo

Prostorni prikaz kliške utvrde preuzet iz Nadilo 2001, 606.







Fotografije bakroreza preuzete s <http://antikvarijat-biblos.hr/klis-proizvod-583/>.

4. Medvedgrad

Prvi pouzdan izvor koji imamo o Medvedgradu je isprava pape Inocenta IV. iz veljače 1252. kojom zagrebačkom biskupu Filipu potvrđuje darovnicu Bele IV.³⁷ Medvedgrad se nalazi na obroncima Medvednice, na vrhu Mali Plazur na visini od 593 m.³⁸ O vremenu gradnje Medvedgrada postoje vrlo različita i oprečna mišljenja. Puno autora priznavalo je i ponavljalo interpretaciju Ivana Kukuljevića Sakcinskog koji je graditeljem Medvedgrada smatrao zagrebačkog biskupa Filipa, te je gradnju smještao između 1249. i 1254. godine.³⁹ Nada Klaić se i sama bila slagala s tim mišljenjem, ali je kasnije razvila vlastitu teoriju. Ona zaključuje da je na mjestu Medvedgrada prije nego što je postao biskupski posjed morao postojati kraljevski *kastrum*, koji je gradio kralj, te ga koristio on ili članovi kraljevske kuće, točnije herceg Koloman, brat Bele IV. koji je kasnije poginuo u bici s Tatarima na rijeci Šajo.⁴⁰ Drago Miletić i Marina Valjato-Fabris su povjesničari umjetnosti koji svojim argumentima o fazama gradnje Medvedgrada vraćaju vrijeme gradnje u period nakon tatarske provale, ali za graditelja uzimaju kralja koji dovršetak prepušta biskupu i kanonicima.⁴¹

Gradnjom Medvedgrada, u odnosu na ranije razdoblje, počinje razdoblje gradnje većih, snažnijih i udobnijih plemićkih gradova u kontinentalnoj Hrvatskoj, kao što i njegove kule označavaju početak razvoja niza impresivnih srednjovjekovnih kula. Medvedgrad je, kao i Gradec, građen u žurbi zbog straha od povratka Tatara, kvalitetno i u arhitektonskom i umjetničkom pogledu, ali s propustima koji će kasnije dovesti do urušavanja dijela zidova. Dio obrambenih struktura nema pripremljen ležaj na stijenama pločastog vapnenca i zelenog vapnenca na kojima su građene, nego se nalaze na prirodnoj kosoj površini što je tokom vremena dovelo do njihovog klizanja i urušavanja. O žurbi, a i redosljedu gradnje, možemo zaključiti i po tome što kamenom zidane strukture nemaju građevinsku vezu s opekam zidanim stambenim strukturama.⁴²

³⁷ Codex diplomaticus 5, 481.

³⁸ Nadilo 2003, 481.

³⁹ Klaić 1978, 29-30.

⁴⁰ Klaić 1978, 29-41.

⁴¹ Miletić i Valjato-Fabris, 7-54.

⁴² Miletić, 2012, 257.

Koliko danas znamo Medvedgrad je sredinom 13. stoljeća, kada je građen, bio jedini primjer „Granerbenburga“, tj. suvlasničkog odnosa unutar plemićkog grada u kojemu su vlasnici pojedinih dijelova dvije ili više obitelji ili grupe. Biskup Filip svoju utočišnu kulu, kapelicu i palas diže na sjevernom, jugu okrenutom, višem i prostranijem dijelu vrha Malog Plazura. On bez čekanja na kaptolske kanonike da počnu s gradnjom diže 1,90 m debeli zid oko svojeg položaja, i prije nego što su oba krila palasa, utočišna kula ili kapela sv. Filipa i Jakova bili dovršeni. Kaptol biskupovom dijelu prigraduje niži, kraći i uži južni dio položaja u kojemu ima mjesta samo za jednu jaku utočišnu kulu i prostrano zajedničko dvorište koje ga povezuje s biskupovim dijelom. Iako je od početka gradnje Medvedgrad zamišljen i ostvarivan kao „Ganerbenburg“, arhitektonski i prema van on funkcionira kao jedna cjelina, a samo se iznutra dijeli na dva nejednaka dijela jedne cjeline koji žive zasebno.⁴³

Sagrađen je baš u epicentralnoj zoni žumberačko-medvedničko-kalničkog rasjeda gdje su zabilježeni mnogi jaki potresi. Najjači potres bio je 1880., ali koliko je taj potres dodatno oštetio utvrdu nam je nepoznato, jer je u to vrijeme već bila napuštena skoro tri stoljeća. Još 1487. Sabor donosi odluku da se potresom oštećeni prednji zidovi Medvedgrada daju popraviti, a popravlja se i nakon potresa 1574., kada radove vodi kraljev graditelj Jerolim Arkonati.⁴⁴ Težak potres pogodio je Medvedgrad 1590., nakon čega on više nije obnavljan. Godine 1602. spominje se kao napušten. Tijekom sedam i pol stoljeća, prvo kao utvrda, a onda kao ruševina, Medvedgrad je s pripadajućim zemljištem promijenio ukupno 107 vlasnika.⁴⁵

⁴³ Miletić 2012, 256-258.

⁴⁴ Nadilo 2003, 483-484.

⁴⁵ Nikolić 2012, 57.



Prikaz makete Medvedgrada kako je vjerojatno izgledao s obje kule očuvane preuzet je s <http://oi48.tinypic.com/2lsvfk8.jpg>.

4.1. Kaptolska južna kula

O kaptolskoj južnoj kuli znamo mnogo više nego o biskupskoj sjevernoj, zbog najstarijih fotografija koje su je zabilježile dok je još bila stajala u skoro u svojoj potpunoj visini. Iako ona nije glavna medvedgradska kula, jer se biskupska nalazi na najvišem položaju i okružena je brojnijim sadržajem, po nizu zajedničkih značajki možemo ih promatrati kao kule blizanke. Podignuta je nasuprot ulazu u biskupski dio Medvedgrada te s južne strane zatvara prostrano zajedničko dvorište koje ih povezuje.

Pravilnog je kvadratnog tlocrta s 12,30 m dugim južnim i 12,25 m dugim zapadnim zidom. Zidovi su debljine 2,40- 2,50 m, što je debljina koja se rijetko susreće prije tatarske provale. Unutrašnjost prizemlja omeđena je 7,50 m dugačkim istočnim i zapadnim zidom te 6,78 m sjevernim i 7,20 m južnim zidom. U vrijeme gradnje koristila se mjera kraljevske stope (32,5 cm) što istočni i zapadni unutrašnji zid čini dugačkima 23, sjeverni 21, a južni 22 stope.

Izvorna visina zidanog dijela južnog pročelja kaptolske kule bila je 22,5 m što s krovijem prelazi 32 m. Prizemlje i tri kata zidani su dobro uslojenim redovima sivog pločastog vapnenca, s uglovima pojačanima jastučastim klesancima litotamnijskog vapnenca. U to doba takve klesance susrećemo još samo na Lotrščaku, a kasnije su dodani vrlo slični i na kalničkim utvrđenjima. Najviši, četvrti kat bio je namjenjen smještaju kanonika, zidan je ciglom i na uglovima ojačan glatkim klesancima. Ulaz u kulu nalazio se u osi sjevernog pročelja, i vodio je izravno u prostor prvog kata. Zbog nagiba terena ulaz je u odnosu na dvorište izdignut tek 2,5 m, a radi sigurnosti vjerojatno mu se pristupalo ljestvama. Okvir ulaza bio je zidan rustičnim klesancima i time se uklapao ne samo s uglovima kule nego i s monumentalnim ulazom u biskupski dio Medvedgrada kojemu je bio nasuprot.

Prizemlje je zbog sigurnosti bilo osvijetljeno samo jednim 14 cm širokim, visoko izdignutim otvorom na južnoj strani. Drugi i treći kat osvijetljavao je isto samo po jedan otvor, ali oni su bili nešto širi i smješteni na istočnoj strani. Otvor prvog kata bio je visok 77 a širok 30 cm, s visoko smještenom prozorskom nišom koja je imala puni parapet, ravni nadvoj i blago skošene bočne strane. Na trećem katu se nalazi jednako oblikovani, ali nešto veći prozorski okvir. Budući da su oba otvora unutar 2,40 m debelog zida imala

pune parapete njihovim oknima se nije moglo jednostavno pristupiti, pa su vjerojatno služili samo prozračivanju i osvjetljavanju prostora.

Na sjevernom pročelju drugog kata, nasuprot ulaza u biskupski dio Medvedgrada, nalazio se veći prozor, bifora sa širokom prozorskom nišom koja je omogućavala lak nadzor i zaštitu ulaza u kulu iznad kojeg je smještena. Drugi kat je time određen za boravak posade smještene u kuli. Treći kat ima slične otvore kao i prvi, zbog čega je mogao služiti samo kao pomoćni prostor, prvenstveno građen samo da bi se dobilo na visini za četvrti kat i glavni boravišni prostor na njemu. Najvjerojatnije je na trećem katu, na zapadnoj strani bio smješten konzolno istaknuti zahod. Posljednji, četvrti, kat zidan je opekama i na sva četiri zida otvoren biforama unutar širokih prozorskih niša s kamenim klupama. Niša sjeverne bifore bila je široka 128 cm, i jedino unutar te niše nije bilo klupe za sjedenje.⁴⁶

⁴⁶ Miletić 2012, 258-261



Na fotografiji preuzetoj s <http://os-markusevec-zg.skole.hr/upload/os-markusevec-zg/images/newsimg/502/Image/5.jpg> vidi se visina ulaza u kulu, prozor iznad njega, te rubni klesanci koji učvršćuju kuteve kule.

4.2. Biskupski Medvedgrad

Sjeverna biskupska kula bila je glavna utočišna kula jer je svojim smještajem dominirala čitavim položajem, te je bila jedina biskupova kula i jedina kula uže jezgre položaja koja je, u slučaju opasnosti, stvarno posljednje moguće utočište i biskupova i kaptolskog dijela Medvedgrada. Tlocrt kule čini pravilni kvadrat stranica 12,50 i 16,60 m dužine, a unutrašnji prostor prizemlja ima stranice 7,70 i 7,78 m. Kula je otprilike 6 m udaljena od sjevernog, istočnog i zapadnog obrambenog zida koji je bitno pridonosio njezinoj sigurnosti. Građena je krupnim, izuzetno pravilno uslojenim pločastim vapnencem, s uglovima pojačanima jastučastim klesancima koji su dobro povezani s ostatkom zida. I na biskupovoj kuli posljednji kat je bio zidan ciglama, s uglovima učvršćenima glatkim klesancima.

Sačuvani su ostaci samo jednog otvora s klinastom nišom koji se nalazio u osi istočnog zida prizemlja. Ulaz u kulu bio je u osi južnog pročelja, na visini prvog kata. Nije očuvan, ali njegov smještaj se može utvrditi po zidanom stupu koji je bio odmaknut 3,9 m od južnog pročelja i ostatak je čvrstog, zidanog dijela konstrukcije za pokretni most koji je bio smješten na 6 m iznad razine tla.

Budući da je nakon napuštanja Medvedgrada 1590. kula dijelom razgrađena te njezin materijal odvezen i prenamijenjen za rekonstrukciju, moramo pretpostaviti da se, osim tlocrtom, debljinom zidova, načinom gradnje te zadnjim katom od cigle biskupska kula podudarala s kasnije izgrađenom kaptolskom kulom i u drugim pojedinostima. Treba ipak imati na umu da je kaptolska južna kula bila ne samo utočišna nego donekle i smještajna, jer kanonici nisu imali drugih smještajnih prostora na Medvedgradu. Biskup je za boravišni prostor imao vrlo prostran i raskošan palas pa je njegova sjeverna kula mogla služiti isključivo kao utočišna kula, građena samo za sigurnost i bez kompromisa rađenih za udobnost boravka. Vjerojatno su sva tri kata bila prozračivana i osvjetljena jednako malenim otvorima. Tek je četvrti kat imao veće prozore, ali ne nužno jednako reprezentativne kao što su oni na kaptolskom najvišem katu.⁴⁷

⁴⁷ Miletić 2012, 261-262.

Upravo je biskupski palas na Medvedgradu najstariji i najreprezentativniji palas kontinentalne Hrvatske 13. i 14. stoljeća. Biskup Filip izgradio je palas uz južni dio istočnog i zapadnog obrambenog zida, nakon što je prvo osigurao položaj jakim obrambenim zidom i moćnom utočišnom kulom. Brojne trifore koje su rastvarale prostor palasa prema unutarnjem dvorištu osiguravale su dobru insolaciju zbog položaja krila palasa u smjeru sjever-jug. Trodjelno zapadno krilo palasa osim velikih vinskih podruma imalo je još barem dva kata, a istočno krilo, koje je sagrađeno na izdignutoj zasječenoj stijeni, imalo je uz prizemlje najmanje tri kata. Dijelovi triju ljevasto usječenih portala i brojne bifore ukrašene trolisnim nadvojima su najljepši primjeri romaničkog i romaničko-gotičkog stila u stambenom graditeljstvu Hrvatske.⁴⁸

Kapela sv. Filipa i Jakova među najstarijim je kapelama unutar jezgre nekog našeg plemićkog grada. Budući da je bila dijelom sačuvana, a očuvala se i brojna arhitektonska plastika, kapela je mogla biti potpuno rekonstruirana. Zidana je ciglom, a kutni klesanci i arhitektonska plastika rađeni su od litotamnijskog vapnenca. Bila je to relativno mala kapela, ali dovoljno prostrana za osobne biskupove potrebe. Izrazito pravilni centralni tlocrt označen je pravilnim osmerokutnim brodom u koji je s istočne strane blago utisnuto pravilno svetište oblika pet stranica osmerokuta.⁴⁹ Svetište je od broda odijeljeno trijumfalnim šiljatolučnim nadvijenim lukom. Brod ima osmerodjelni, a svetište petodjelni rebrasti svod, a osvjetljava ih šest većih prozora broda, tri manja prozora svetišta i velika šesterolisna rozeta iznad ulaza.⁵⁰

Voda je bila dopremana iz obližnjeg potoka, a za slučaj opasnosti pohranjivala se u vodospremnicu „s filtrom“. Takva vodospremnica je propuštanjem vode kroz slojeve krupnog i sitnijeg kamenja procjeđivala vodu do zidane posude iz koje se onda mogla grabiti vjedrom. Medvedgradska vodospremnica ima klesancima zidano grlo podjednakog promjera po čitavoj dubini, pa izvana nalikuje na bunar.⁵¹

⁴⁸ Miletić 2012, 216-217.

⁴⁹ Miletić i Valjato-Fabris 1987, 15.

⁵⁰ Miletić 2012, 231

⁵¹ Miletić 2012, 43.



Fotografije restauriranog Medvedgrada preuzete su s

http://www.jungsky.hr/media/gallery/10_1.jpg i

<http://www.medievalwall.com/hrvatski/wp-content/uploads/2010/03/Medvedgrad-pogled-iz-zraka.jpg>.

5. Gradec

Kralj Bela IV. boravi u Zagrebu od proljeća 1241. pa sve do početka 1242. Iz Zagreba šalje pismo papi i čeka razvoj situacije s Tatarima. Kada je saznao da je Kadan-kan započeo novi pohod, kralj kreće za svojom obitelji prema sigurnosti jadranske obale, a biskupski Zagreb bio je opljačkan i spaljen, njegova kamena katedrala porušena.⁵² Budući da za izgradnju svih potrebnih utvrda Bela IV. nije imao dovoljno vlastitih sredstava, 16. studenog 1242. u Virovitici dodjeljuje prava slobodnog kraljevskog grada stanovnicima Gradeca, naselja koje se gradi na brdu Gričupreko puta biskupskog Kaptola. Ispravu su s popisom sloboda i privilegija sastavili sami građani te donijeli kralju na potpis. Građani Gradeca bili su dužni kralju za potrebe ratovanja u Primorju, Koruškoj ili Austriji dati deset naoružanih vojnika, a kada kralj dođe u grad trebali su mu dati 12 volova, 1000 hljebova i 4 bačve vina, te po pola od toga svega hercegu kraljevskog roda. Banu su na početku banovanja trebali dati 1 vola, 100 hljebova i bačvu vina. Kralj je građanima jamčio povrat otete imovine ili izručenje lopova koji bi krađu počinio. Bili su oslobođeni i svih daća, te su mogli slobodno raspolagati svojom imovinom. Da bi naselje imalo sve što mu treba za razvoj dodijeljen mu je velik zemljišni posjed, od kraljevskog Broda na Savi na istoku, preko potoka Medveščaka i Gračanca do Sljemena. Time Sljeme čini sjevernu, potok Vrapčak zapadnu a Sava južnu granicu.⁵³ Za građane je među najvažnijima bila povlastica koja jamči uspostavu sudske nadležnosti, te pravo izbora vlastitog suca koji je sudio i u krivičnom pravu.⁵⁴ U zamjenu za slobode i autonomiju koju su dobili građani Gradeca obavezuju se o vlastitom trošku utvrditi svoj novi grad. Izgradnja utvrđenja trajala je barem do 1257. kada se prvi put u povelji spominje kao kastrum – utvrđeno središte, ali vjerojatno je trajala i dulje. Godine 1266. kralj Bela IV. potvrdio je još jednom Gradecu osnovnu povelju, ali je građane ovaj put oslobodio vojne obaveze i ostalih davanja, svih javnih službi i poreza, te sada samo hercegu daju 200 pensa ili 40 maraka godišnjeg poreza.⁵⁵ Unatoč vrlo povoljnom prirodnom položaju, izgradnja kamenog zida dužine 1500 m, debljine skoro 2 m i visine

⁵² Nikolić 2012, 36.

⁵³ Kampuš i Karaman 1994: 31-32.

⁵⁴ Nikolić 2012, 43.

⁵⁵ Klaić 1976, 298.

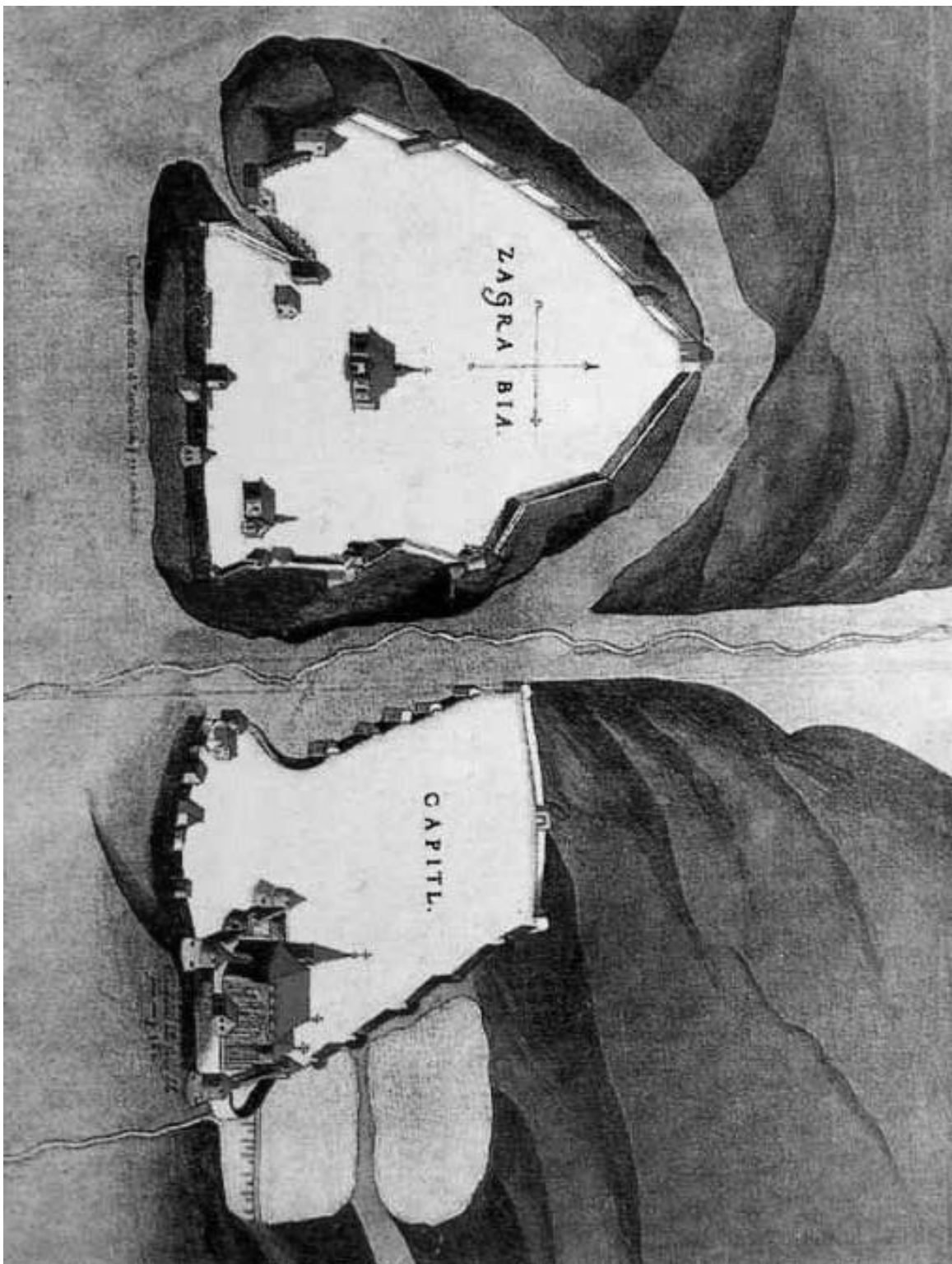
5 do 6 m, s tanjim zidom s vanjske strane koji ide do 2 m u visinu s grudobranom, predstavljala je ogroman napor za građane, tako da ih je kralj u potvrđivanju Zlatne Bule oslobodio nekih težih obaveza. Za dizanje uvrda trebalo im je 20 000 kola samo za transport kamena, ne računajući pijesak, vapno i dopremu vode. Sada taj zid čini dio temelja i vanjskih zidova palača koje su se u 18. i 19. stoljeću počele graditi na tada rubovima grada (uz Kapucinske stube te u Opatičkoj, Demetrovoj i Visokoj ulici). Gradski je zid s prilaznim ulicama bio prilagođen obliku terena.

Pravilan tlocrt Gradeca s velikim pravokutnim trgom u centru, širine 60 i dužine 90 m, iz kojeg se širi pravilna mreža ulica ostao je sačuvan do danas. Takav trg karakterističan je za mnoge planirane gradove diljem Europe 13. stoljeća, a posebnost Gradeca u odnosu na, npr. Krakov, Vroclav, Budějovice, i Plzeň je u njegovoj južnoj prilaznoj ulici, Ćirilometodskoj, koja je točno u osovini s južnim portalom crkve sv. Marka. Tlocrt crkve je jednakih proporcija kao i trg, s omjerom stranica 2:3. Grad je bio podijeljen na pravilne blokove, tj. srednjovjekovne inzule, a svaki građanin dobio je parcelu od 400 m², stranica dužine 14 i 25 metara za koju je plaćao godišnji porez.⁵⁶

U drugoj polovini 16. stoljeća nastao je očuvani plan Zagreba u kojemu se jasno vide dva utvrđena grada koje razdvaja potok Medveščak, a čuva se u Nacionalnoj knjižnici u Beču.⁵⁷ Taj akvarel koji prikazuje razdvojena zagrebačka naselja Gradec i Kaptol pažnju posvećuje upravo gradskim zidinama i utverdama.

⁵⁶ Nikolić 2012, 40-42.

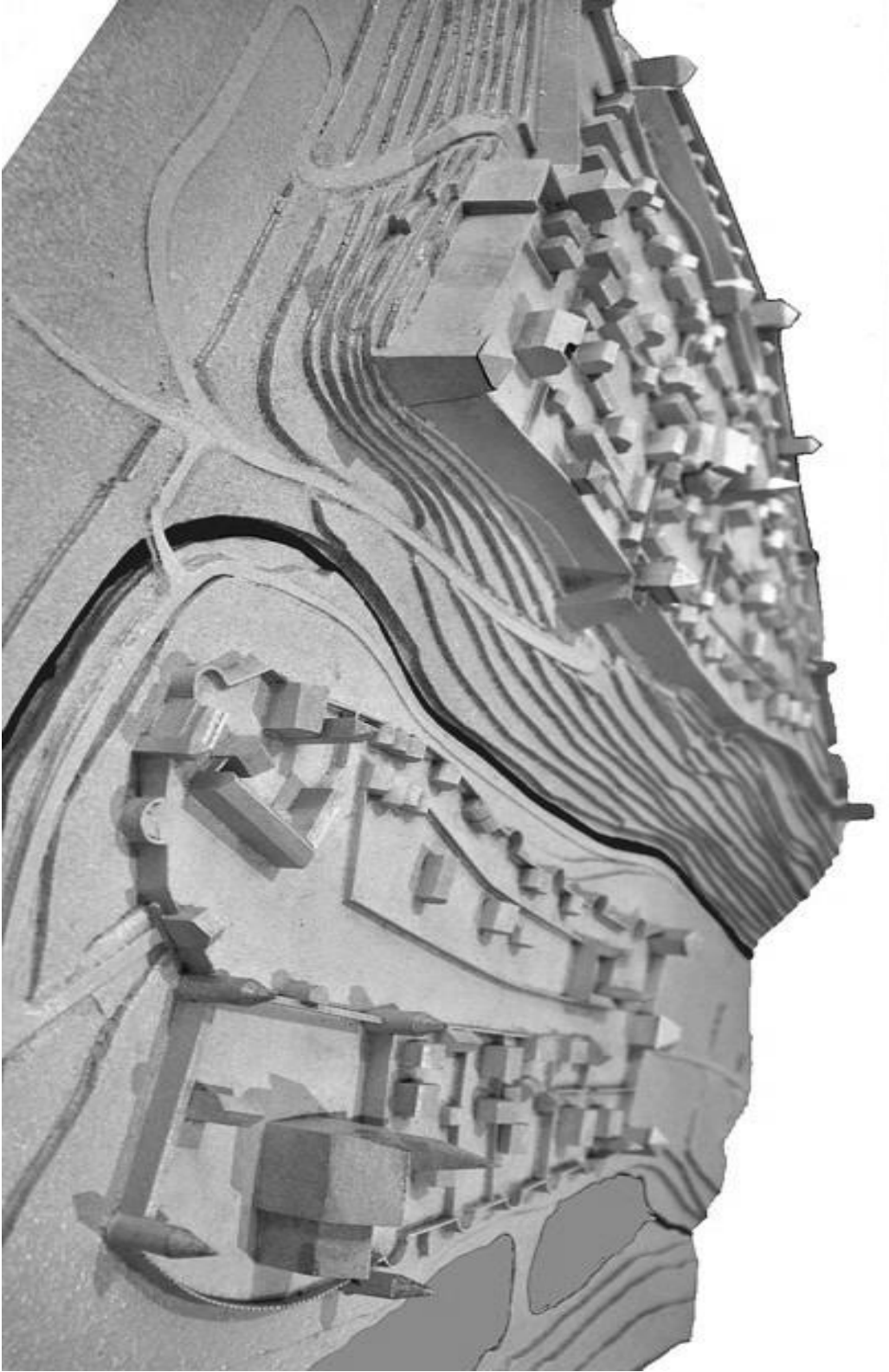
⁵⁷ Kampuš i Karaman 1994, 91.



Očuvani plan Zagreba koji se čuva u Beču, preuzet s http://www.hkv.hr/images/stories/Slike05/DOLAC/1_Zagrabia-Capitl-Zagreb_1521_g.jpg.

Gradec je imao mjestimično i dvostruki zid, a zapadna strana utvrđena je četverostranim kulama. Gradski zid obrubljavao je relativno mali prostor na Griču – 500 m dužine na osi sjever-jug, oko 350 m na najširem mjestu osi istok-zapad. Na sjeveru pokraj Novih vrata nalazi se Popov toranj, vlasništvo kanonika s Kaptola koji su darovnicom Bele IV. dobili pravo na tom djelu Griča sagraditi sebi utvrdu. U kasnijim trvenjima Gradeca i Kaptola upravo će Popov toranj biti mjesto najžešćih sukobljavanja. Gradski zidovi imali su pet vrata, svaka sa svojom kulom koja ih je štitila. Sačuvana je isprava iz 1429. u kojoj su popisani čuvari ključeva gradskih vratiju, što je bila važna dužnost koja se dodjeljivala građanima po odluci gradske skupštine, u kojoj se navodi svih pet gradskih vratiju. Kamenita vrata (*porta lapidea*), imala su kulu koja je spojena s palačom u Opatičkoj ulici 2. Poljska su vratašca (*portella campestris*), još znana kao Dverce, srušena 1812., ali sačuvana je njihova kula Lotrščak. Mesarskim vratima (*portella carnificium*) ne možemo naći ostatke jer su srušena u 16. stoljeću kad su se gradila nova Mesnička vrata koja su 1835. godine isto srušena, ali održala se njihova kula ugrađena u dvorac na brežuljku iznad bivših Mesničkih vrata, na adresi Visoka ulica 22. Nova vrata (*nova porta*), tj. od sredine 17. stoljeća Opatička vrata (*porta manialium*) srušena su 1838. godine zbog izgradnje školske zgrade na Opatičkoj 22, što je danas zgrada Muzeja grada Zagreba, a nedaleko od njih je stajao Popov toranj, danas Zvezdarnica. Mala su vratašca ili Surovo dverce u istočnom gradskom zidu nestala pa se o njihovom položaju može samo nagađati. Mogla su biti smještena u maloj kuli na mjestu Opatičke 10 koja je isto srušena 1838.⁵⁸

⁵⁸ Dobronić 1994, 30-31.



Prikaz jugoistočnog pogleda na Gradec i Kaptol preuzet je s http://www.hkv.hr/images/stories/Slike05/DOLAC/2_Gradec_Kaptol_Zagreb.jpg.

6. Zaključak

Godina 1242. dramatično će utjecati na svekoliki razvoj kompletnog ugarsko-hrvatskog prostora. Obrambeni su zidovi u razdoblju prije tatarske provale bili u pravilu široki jedva 80 cm, dok se nakon tatarske provale grade višestruko deblji zidovi koji sada znaju prelaziti i 3 m debljine, što omogućava puno veću visinu građevine.⁵⁹ Vladar Bela IV. iz katastrofe koja ga je zadesila izvlači pouku te kao najefikasnije sredstvo borbe protiv nomadskih konjanika potiče izgradnju utvrđenja diljem zemlje, ali i promišlja te mijenja svoj način upravljanja zemljom. Nastupa mekše prema velikašima, osim prema onima koji su ga iznevjerili tijekom tatarske provale, njima u pravilu oduzima zemlju. Jasno mu je da treba pomoć i suradnju staleža, koji sada još više ojačavaju zbog mogućnosti izgradnje vlastitih utvrda, ali moć velikaša pokušava držati u ravnoteži kroz suradnju s Crkvom i građanstvom. Ovisno o stupnju privilegija i sloboda grada prihodi od poreza i carina isto su mogli puniti riznice gospodara, a potvrđivanjem, proširivanjem ili prijetnjom ukidanja sloboda i povlastica vladari su mogli raspolagati gradovima kao saveznicima u nadmetanju s drugim feudalnim vlastima. Upravo kroz tu politiku treba promatrati privilegiju danu Gradecu za utvrđivanje i darovnicu za izgradnju Medvedgrada zagrebačkom biskupu. Gradec tako postaje snažno ekonomsko, a Medvedgrad strateško uporište za njihovu širu okolicu. Veliki Kalnik ostaje utvrda prvenstveno obrambene funkcije, te unatoč kasnijoj dogradnji i prenamjeni da bude ugodniji za boravak, nakon prestanka osmanlijske opasnosti njegov značaj opada i on se prestaje koristiti. Mali Kalnik nije imao prostora za nadogradnje i proširenja, biva napušten zbog skučenosti kada njegova zaštitna uloga više nije toliko bitna. Klis ostaje primarno vojna utvrda, čija burna povijest u ratovima s osmanlijama dovodi do njegovih čestih popravaka i prepravljanja, tako da nam izvorni oblik više nije dokučiv. Utvrde s vremenom propadaju, a naselja smještena ispod njih gube na veličini, dok gradovi jačaju i razvijaju se. Privredni aspekt gradova postaje sve važniji zbog prelaza na novčanu rentu, pa se zbog toga stvara potreba za gradovima kao središtima tržišta.⁶⁰

⁵⁹ Miletić 2012, 247.

⁶⁰ Steindorff 1994, 24.

Val utvrđivanja poslije provale Tatara sukladan je s tendencijom da se naselja ne utvrđuju dok središnja vlast može lako braniti svoj teritorij na njegovim granicama. To je moguće kada napadači ne raspolažu bilo društvenim uređenjem, bilo tehnologijom potrebnom da bi poduzeli opsade. Odluka o fortifikaciji grada, ili još izraženije, cijelog niza gradova u pravilu dolazi iz sigurnosne potrebe, kada se to čini kao jedino rješenje vojnog problema, ali izvediva je samo kada su ekonomski, politički i socijalni uvjeti takvi da su gradovi sposobni i spremni sami podnositi trošak.

Utvrdivanje u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu istovremeno je s velikim valom utvrđivanja gradova po cijeloj Europi koji je trajao kroz 12. i 13. stoljeće. Taj val nije potaknut razvojem vojne tehnologije ili taktike ratovanja, već akumulacijom bogatstva koje se javlja zbog razvoja poljoprivrede i trgovine. Gradovi sada imaju mogućnosti financirati utvrđenja kakva je plemstvo dizalo u svojim zamkovima van gradova, u vlastitom valu gradnje koji je počeo u 11. stoljeću. S vladarevog gledišta utvrđeni gradovi puno su isplativiji od utvrda, jer gradovi sami snose troškove svih utvrđenja, a često i posade, dok su utvrde vladaru samo trošak⁶¹

Zbog ekonomski slabije situacije takav razvoj u Hrvatskoj kasni pa do većeg utvrđivanja plemićkih zamaka dolazi istovremeno s utvrđivanjem gradova, darovnicama Bele IV. nakon odlaska Tatara. Nažalost, zbog manjka izvora i propadanja uzrokovanog vremenom i prenamjenom građevnog materijala ne zna se točno kako su izgledali Veliki Kalnik i Klis u vrijeme provale Tatara.

⁶¹ Tracy 2000, 77.

7. Bibliografija

- Antikvarijat Biblos, <http://antikvarijat-biblos.hr/klis-proizvod-583/> (posjet 22. prosinca 2013.)
- Balog, Zdenko (2003.), *Križevačko-kalnička regija u srednjem vijeku*. Križevci: Matica hrvatska.
- Dobronić, Lelja (1994.), Gradski teritorij, njegova urbana i ruralna naselja. U: L. Margetić, F. Šanjek (ur.), *Zagrebački Gradec 1242-1850*. Zagreb: Grad Zagreb.
- Goldstein, Ivo (2007.), *Povijest, 6. knjiga Rani i razvijeni srednji vijek*. Zagreb: Europapress holding.
- Kampuš, Ivan; Karaman, Igor (1994.), *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrad.*, Zagreb: Školska knjiga.
- Klaić, Nada (1976.), *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Klaić, Nada (1987.), *Medvedgrad i njegovi gospodari*. Zagreb: Globus.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1859.), *Grad Veliki Kalnik*. Zagreb: Tiskarna Lj. Gaja. preuzeto sa <http://arhinet.arhiv.hr/DigitalniArhiv/IvanStandl/Kalnik.htm>
- Listeš, Srećko (1998.), *KLIS: Prošlost, toponimi, govor*. Klis, Hrvatsko društvo Trpimir.
- Miletić, Drago (2012.), *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: DPUH.
- Miletić, Drago; Valjato-Fabris, Marina (1987.), *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*. Zagreb, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske.
- Nikolić Jakus, Zrinka (2012.), Počeci srednjovjekovnog grada. U: I. Goldstein; S. Goldstein (ur.) *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1., Od prethistorije do 1918*. Zagreb: Novi Liber, str. 30-63.
- Nadilo, Branko (2004.), Dojmljive i neosvojive kalničke utvrde. *Građevinar*, 56 (6), str. 379-385.
- Nadilo, Branko (2001.), Klis – vrata Dalmacije, *Građevinar*, 53 (9), str. 605-611.
- Nadilo, Branko (2003.), Medvedgrad i druge zagrebačke utvrde, *Građevinar*, 55 (8), str. 479-485.

Rapanić, Željko (1996.), *Klis: hrvatska srednjovjekovna utvrda*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Rogerije iz Apulije (2010.), *Carmen miserabile*. (prev.) M. Sardelić. Zagreb: Matica hrvatska.

Sardelić, Mirko (2013.), *Predodžbe o Mongolima u Europi u 13. stoljeću, doktorski rad*. Zagreb.

Smičiklas, T., (1905.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv 3., sv. 5. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Steindorff, L. (1994.), *Srednjovjekovni Zagreb – obrazac povijesti srednjoeuropskog grada*. U: L. Margetić, F. Šanjek (ur.), *Zagrebački Gradec 1242-1850*. Zagreb: Grad Zagreb.

Szabo, Gjuro (2006.), *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Tracy, James D. (2000.) *City walls*. New York: Cambridge University Press.

Žulj, Nikola (2006.), *Križevci i kalničko prigorje: umjetnost, arhitektura, krajolici*. Križevci: Veda.